

# Պ Ա Տ Մ Ա — Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ. Զ. ԱՃԱՌՅԱՆ

## Մ Ե Ս Ր Ո Պ Մ Ա Շ Տ Ո Ց\*

Գ Լ Ո Ւ Խ Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

### ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՔԱՐՈՋԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Լուսավորություն Աղվանից, Բաղասականի, Կարդմանի, Վրաց և Տաշրաց)

#### § 1

Հինգերորդ ճամբարդությունը շորորդից շատ կարճ ժամանակով միայն բաժանվում է: Մեսրոպ վերադառնալով Հունահայաստանից, նպատակ ուներ ոչ թե հանգստանալ, այլ ուղղակի անցնիլ Աղվանից երկիրը, որոնց համար արդեն այբուբեն հնարել էր Բենիամինի միջոցով: Ուստի մի քանի օրից («աւուրս ինչ») դադարից հետո վաղարշապատում, ճանապարհ ընկավ դեպի Աղվանք:

Մեսրոպ իջավ Աղվանից մայրաքաղաքը, որ այն ժամանակ դեռ Չողա քաղաքն էր և ոչ Պարտավը (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Բ դ): Այստեղ նա ներկայացավ Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսապետին և թագավորին, որի անունը Կորյունի մի ձեռագիրում

գրում գրված է Արսվաղ, մյուսում՝ Արսվաղէ, Խորենացու մոտ Արսվաղէն, Կաղանկատվացու մոտ նույնպես Արսվաղէն, Կիրակոսի (էջ 97) և Օրբելյանի մոտ՝ Նսվաղէն:

Երկուսն էլ սիրով ընդունեցին Մեսրոպին. «Առավել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի»: Հետո հարցրին իր գալստյան նպատակը: Մեսրոպը բացատրեց, թե իր նպատակն էր նորագյուտ աղվաններն գրերը տարածել ժողովրդի մեջ և նրանց վարժեցնել զրականության և քրիստոնեական կրթության մեջ: Արսվաղեն և Երեմիա ուրախությամբ ընդունեցին Մեսրոպի առաջարկը և շուտով հրաման հանեցին իրենց իշխանության տակ գտնված գավառներից հավաքել մանուկների բազմությունը, որպեսզի հանձնեն Մեսրոպին դպրության համար: Այսպես հիմնվեցին Աղվանից առաջին դպրոցները, որոնց ծախսը նշանակվեց արքունիքից:

Աղանդվում է, թե Մեսրոպ իր այս քարոզության ժամանակ հիմնել է Շամախի մոտ Ս. Ստեփանոս վանքը, որի համար հետևյալ ծանոթությունն է տալիս «Նորդար» լրագիրը (1887, № 202). «Շամախից 18 վերստ հեռավորությամբ դեպի հարավ, Թիֆլիս և Երևան զնացող ճանապարհի մոտ գտնվում է Սաղիանի Ս. Ստեփանոս վանքը մի վայելուչ բարձրահայաց դիրքի վրա, որ,

\* Հայ գրերի անմահ ստեղծող Ս. Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի ծննդյան 1600-ամյակի կապակցությամբ, վերսկսում ենք ընդհատված հրատարակությունը մեծանուն հայագետ, ակադեմիկոս պրոֆ. Զ. Աճառյանի «Մեսրոպ Մաշտոց» աշխատության:

Աշխատության Ա—Է գլուխները տպագրված են «Էջմիածին» ամսագրի 1954 թվականի XI, XII, 1955 թվականի I, II, III, IV, IX և 1956 թվականի I, II, IV—V, VII—IX և XI—XII համարներում:—ԽՄԲ.

ըստ ավանդույթյան տեղաբնակներին, հիմնված է Ս. Մեսրոպ Թարգմանչից՝ նրա այս կողմերը եկած ժամանակը:

Դպրոցների հաստատությունից հետո, Երեմիա եպիսկոպոսը ձեռնարկեց Թարգմանելու Աստվածաշունչը աղվաններին լեզվի, որով ասում է Կորյուն, «անդէն յական Թոթափել, վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից, մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և անտարանաժառանգք լինէին, և ամենայն Աւանդելոցն Աստուծոյ, ոչ իւրք անտեղեակք» (էջ 19): Այս խոսքերից երևում է, որ Ս. Գրքի ամենամեծ մասը (հատկապես հիշում է Կորյուն Մարգարեությունները, Գործք Առաքելոց և Ավետարան) Թարգմանվեցին աղվաններին, անշուշտ հայ Թարգմանություն վրայից: Իսկ Արավադեն Թագավորը հրաման հանեց հետ կենալ բոլոր այն կռապաշտական սովորություններից, որոնք դեռ մնում էին այդ քրիստոնյա ժողովրդի մեջ. «Դարձեալ առաւել ևս երկիրւածն յԱստուծոյ արքայն Աղուանից՝ միամիտ փութով հրաման տայր սատանայակիր և դիւմով ազգին սաստի՛ւ Թափել զերծանել յունայնավար հնացելոցն, և հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի»<sup>1</sup>:

## § 2

Աղվանից աշխարհի քարոզությունից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ Բաղասական աշխարհի քարոզությունը: Բայց այս քարոզության մասին տրված տեղեկությունը այնքան հակիրճ, այնքան համառոտ է Կորյունի մեջ, որ կարող է անցողակի հիշատակություն համարվել: Ի լրումն դժբախտության, խոսքի իմաստը նույնպես շատ մութ է և պարզելու համար այն՝ պետք կամի քանի քերականական դիտողություններ:

Ահավասիկ Կորյունի հիշյալ հատվածը. «Եւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ, և լցեալ զպիտոյն իւրեանց, և զկամացն յօժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ նմա սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին՝ որում Մուշեղ կոչէին» (Կորյուն, էջ 19):

Հատվածիս առաջին երկու անցյալ դերբայները (արարեալ, լցեալ) պետք է որ

<sup>1</sup> Ղ. Աղայան («Անահիտ», Ա տպ., Թիֆլիս, 1886, էջ 75 ծանոթ.) ասում է, թե այս «սատանայական» աղանդը, որ ըստ Կորյունի ջնջեց Մեսրոպը Աղվանում, Կաղանկատվացու մատնահատության և այլ տնտեսներով նկարագրած աղանդն է: Այս առթիվ Աղայանը տալիս է նաև Կաղանկատվացու այս գրչի աշխարհաբար Թարգմանությունը: «Անահիտ»-ի մյուս տպագրությանց մեջ այս հավելվածը չկա:

պատկանին Արավադենին ու Երեմիային, նմա դերանունը դրված է Մեսրոպի համար. ի՞նչ հոլով է սրբոյ եպիսկոպոսին, սեռական թե տրական: Եթե համարենք տրական, այնպես կհետևի, որ Մեսրոպ օգնել է Մուշեղին և Բաղասական աշխարհի քարոզիչը կլինի Մուշեղ: Բայց այս պարագային նմա բառի գործածությունը իզուր եղած պիտի լինի, ուստի չի կարող եպիսկոպոսին տրական լինել: Եթե սեռական է, կարող է լինել հատկացուցիչ վարդապետության բառի, որով դարձյալ Մուշեղ կլինի քարոզիչը, և կամ սեռական հոլով ենթակա եղեալ դերբայի: Չի կարող հատկացուցիչ լինել, որովհետև նախ որ այս պարագային պետք պիտի լիներ ասել «սրբամատոյց վարդապետութեանն սրբոյ եպիսկոպոսին», և երկրորդ, որ խոսքը ամենևին իմաստ չի ունենա: Մնում է ընդունել սեռական ենթակա: Այս ժամանակ խոսքի իմաստը պարզվում է հետևյալ ձևով. «Երբ Արավադեն և Երեմիա՝ երկուսը միասին կատարեցին այդ բանը, լրացրին իրենց պետքերը և իրենց կամքի փափագածը, երբ Մուշեղ անուն սուրբ եպիսկոպոսը օգնեց Մեսրոպին Բաղասականի քարոզության մեջ, այնուհետև...»:

Այս մեկնությունից այն է ստացվում, որ Մեսրոպ Աղվանից քարոզությունը լրացնելուց հետո, ժամանակավորապես թողնելով այդ երկիրը, անցավ Բաղասականի կողմերը (Հուսիսային Կովկաս): Այստեղ էլ տարածեց քրիստոնեական վարդապետությունը: Իրեն օգնական եղավ Մուշեղ եպիսկոպոսը, որ թերևս Բաղասականի առաջնորդն էր կամ եղավ: Քարոզությունից հետո, Մեսրոպ իր աշակերտներից մի քանիսին նշանակեց Աղվանից վերակացու, որոնց մեջ հատկապես հիշվում է պալատական քահանա Հովնաթան անուն անձը, և նրանց բոլորին հանձնելով աստվածային շնորհներին, հրաժեշտ տվավ Թագավորին, եպիսկոպոսներին ու ժողովրդին և դիմեց նորից Վրաստան:

Թեև մյուս պատմագիրները շուրջն ընավ տեղեկություն Բաղասականի քարոզության մասին, բայց խորենացին տալիս է մի քանի նոր մանրամասնություններ: Ըստ խորենացու (Գ Կ) Գողթն գավառի երկրորդ քարոզության ժամանակ, Մեսրոպ, որ զբաղված էր ջնջելու հեթանոսական մնացորդները այդ գավառում, տեղեկություն ստացավ, թե կռապաշտական աղանդի քարոզիչներն ու գլխավորները գտնվում են Բաղասական երկրի կողմերում. ուստի դիմելով այնտեղ. սկսեց քարոզություն և այդ գլխավորներից շատերին ուղղության բերավ. իսկ մնացած մի քանիսին, որոնք

համառում էին իրենց կարծիքների մեջ, հալածական վտարեց դեպի Հոնաց երկիրը: Հետո Բաղասականի քարոզչական գործին վերակացու նշանակեց Մուշե եպիսկոպոսին, իսկ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորով:

Խորենացու այս հատվածը կարևոր է մեզ համար այն պատճառով, որ հաստատում է մեր տված բացատրությունը Կորյունի մութ հատվածին, որ տեսանք քիչ առաջ: Միայն այստեղ Մուշեղը դառնում է Մուշե:

### § 3

Նախքան Մեսրոպի ճանապարհորդության ընթացքը շարունակելը, հիշենք այն տարբերությունները, որ հետին պատմագիրները (Խորենացի, Կաղանկատվացի, Օրբելյան) ընծայում են Աղվանից ու Բաղասականի քարոզության մեջ:

Խորենացին Աղվանից քարոզությունը դնում է Վրաց լուսավորությունից անմիջապես հետո. Մեսրոպ իջնում է Աղվանք, Արսվաղենի և Երեմիայի մոտ, որոնք աշակերտներ են հավաքում և նրան հանձնում: Հետո Մեսրոպ արքունիքից կանչում է Բենիամին թարգմանին, նրանց օգնությամբ հնարում է գրերը և Հովնաթանին վերակացու թողնելով՝ Հայաստան՝ է դառնում: Ահավասիկ ամբողջ բնագիրը. «Եւ եկն յԱղուանս իջեալ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամինն ուն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Կասակ Սիւնեաց Տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխալուր խժական խեցեկագունին այնորիկ գարգարացոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնայ ի Հայս» (Խորենացի Գ ծդ):

Ասանք անմիջապես, թե Կորյունի այս պարզ ու բնական պատմությունը այնպես է խաթարված այստեղ, որ բոլոր դեպքերը խանգարված ու անբնական են դարձած: Ի՞նչ միտք կար աշակերտներ հավաքելու և կրթության համար Մեսրոպին հանձնելու, երբ տակավին Մեսրոպ չէր հնարած աղվաններն գրերը և դեռ նոր պիտի կանչեր շնորհավոր թարգմանին նույն գրերի գյուտի համար: Եվ ինչո՞ւ Մեսրոպ ստիպված պիտի լիներ Սյունիքից կանչելու թարգման, մանավանդ եթե այդ շնորհավոր թարգմանը աննշան մեկն էր (ռմն): Մի՞թե չկար ամբողջ Աղվանքում գտնել մեկ անձ, որ կարենար հայերեն լեզուն հասկանալ: Կարելի՞ է

ենթադրել, թե Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսը, որ կրոնապես կապված էր Հայոց հայրապետության հետ, հայերեն չիմանար և չկարողանար Մեսրոպի փափագը լրացնել: Ո՞վ էր Բենիամին թարգմանի ընկերը, որոնց (որովք) միջոցով կարողացավ Մեսրոպ հնարել աղվաններն գրերը. արդյոք Անանիա եպիսկոպոսն էր, ինչպես ընդունում է Օրբելյան. և եթե այո, այդ ի՞նչ զարմանալի օգնություն է, որ օտար սյունեցի մի եպիսկոպոս պիտի կարողանար տալ, բայց բուն աղվան Երեմիա եպիսկոպոսը չպիտի կարողանար մատուցանել՝ աղվաններն գրերը հնարելու համար:

Բոլոր այս տարօրինակությունները կվերանան, եթե ընդունենք, որ Կորյունի պատմության համաձայն Բենիամին քահանան աղվան էր, որին պատահեց Մեսրոպ Հունահայաստանում և որին հարցաքննելով կաղմեց աղվաններն այբուբենը: Այնուհետև գալով Աղվանք, բաց արեց դպրոցներ և կրթությունը տարածեց առանց մի Բենիամինի կամ Անանիայի օգնության: Խորենացին այս բոլորը ձևափոխել է հայրենասիրությամբ: Ինչո՞ւ աղվան լինի Մեսրոպին օգնողը. ավելի լավ չէ՞, որ հայ լինի. և եթե հայ է լինելու, անշուշտ պետք է որ աղվաններն իմանա, այսինքն դառնա «շնորհաւոր թարգման»: Եվ ո՞ւր կարելի էր գտնել այդպիսի աղվանագետ շնորհալի մի հայ թարգման, անշուշտ Աղվանից ամենամոտիկ նահանգում, այն է Սյունյաց մեջ: Այսպիսով աղվան Բենիամինը դառնում է հայ և աչքպիսի մեկը, ինչպես ներկայացնում է Խորենացին:

### § 4

Կաղանկատվացին (Բ գ) բառացի հետևվում է Խորենացուն. ուստի ամենևին հետաքրքրություն չի ներկայացնում, հետևաբար և առանձին քննության արժանի չէ:

Բայց Օրբելյան, որ բացի Խորենացուց, օգտվել է նաև Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսից, շատ ավելի է մեծացնում խնդիրը: Ըստ Օրբելյանի՝ Բենիամին, ինչպես և Անանիա, Մեսրոպի ընտրելագույն աշակերտներից են. Սյունյաց երկրի առաջին քարոզության ժամանակ (տե՛ս գլ. վեցերորդ, § 3), Մեսրոպ այս երկուսին նշանակեց թարգման և ուսուցիչ. իսկ երկրորդ քարոզության ժամանակ (տե՛ս նույն տեղը) Անանիա եպիսկոպոս ձեռնադրվեց և Բենիամին նշանակվեց Սյունյաց ընդհանուր դպրոցական տեսուչ: Սյունյաց աշխարհի երկրորդ լուսավորությունից՝ հետո, Մեսրոպ Աղվանք գնացած լինելով, խնդրեց Անանիայից, որ իր մոտ գա: Անանիա իր հետ վերցրեց Բենիամինին,

գնաց Աղվանք և երեքով միասին հնարեցին աղվաններին գրեթե, դպրոցներ բաց արին, կռապաշտութիւն մնացորդները սրբեցին: Այնուհետև Անանիան (ոչ թե Մեսրոպ) դպրոցների և թարգմանչական գործի վրա վերականգու թողեց Բենիամինին և ինքը Աղվանից թագավորից ստանալով շքանշան, դարձավ Սյունիք: Ահա վասիկ այս հետաքրքրական պատմութեան հարազատ բնագիրը. «Եւ յետ զայս յարդարելոյ (այն է՝ Անանիայի դպրոցներ բանալուց հետո) առեալ ընդ ինքեան զԲենիամին՝ գնաց յաշխարհն Աղուանից առ թագաւորն Եսլաղէն ի խնդրոյ Մեսրոպայ, և արարին ի միասին գիր աղգին այն ընդ խեցրեկագոյն լեզուի նոցա, զմնացեալ կռապաշտութիւնն սրբեցին, և աստուածային վարդապետութեամբն լուսաւորեաց զաշխարհն կրկին անգամ, և եթող զԲենիամին անդ ի վերայ թարգմանութեան դպրոցաց մանկաւոյն, և ինքն Անանիա կամեցաւ անդրէն դառնալ: Իսկ թագաւորն Աղուանից Եսլաղէն, որ էր առաջին Շապհոյ Արտաշէսեան Պարսից թագաւորի թոռն քեռ, պատիւ արարեալ նմա՝ երախտացոյց լինի և պարգևէ զիր նշանակն թագաւորական ոսկէտուտն վառիւ և ի գլուխն գունտ ձկնի և ի վերայ խաչ պատուական: Եւ հրամայէ զայն հանապազ շրջեցուցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց ի յիշատակ թագաւորացն Աղուանից:— Զայս ցուցանէ մեզ սուղ ինչ Մովսէս քերթողահայրն և զբովանդակն ճշգրիտ աշակերտ նորին՝ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս» (Օրբելյան, ԺԵ):

Ընթերցողը նկատում է, թե ինչպիսի՞ ցավալի դրութեան է հասցված Մեսրոպի գործունեությունը, որի բովանդակ արժանիքը տրվում է Սյունյաց Անանիա եպիսկոպոսին: Ստիպվում է մարդ մտածելու, թե այսպիսի հանգամանքներում ավելի լավ չէ՞ր, որ Մեսրոպ ամենևին չշարժվեր Վաղարշապատից, և Անանիային հրաման ուղարկեր զալ Աղվանք, գրեթե հնարել ու ժողովրդին լուսավորել: Այս բոլորը արել է Օրբելյան՝ տեղական հայրենասիրությամբ, բարձրացնելու համար Սյունիքի պատիվը, Սյունեցուն տալով մի ամբողջ երկրի լուսավորությունը, որին իբրև գնահատություն թագավորն էլ իր թագավորական նշաններն է շնորհում: Գուցե Օրբելյան Աղվանից դահն էլ տար Անանիային, եթե եպիսկոպոսը կարողանար թագավոր դառնալ: Դժբախտաբար կորած է Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսի պատմությունը, որ միջոց պիտի տար մեզ գտնելու այն միջին աստիճաններից մեկը, որից հետզհետե բարձրանալով, Օրբելյանը հասել է այնպիսի ալյալակերպ չափազանցության: Խորհնացին այս աստիճանների մեջ դեռ շատ ցածր

տեղ է գրավում. սրա մոտ Անանիայի դերը շատ երկրորդական է, և ամեն ինչ ընկնում է Բենիամինի վրա: Մինչև իսկ կասկածելի է, թե արդյոք ըստ խորհնացու Անանիա մասնակցե՞ց գրերի գյուտին, գնաց Աղվանք Մեսրոպի մոտ, թե միայն Բենիամին գնաց: Անանիայի մասնակցության համար խորհնացուց հանվելիք ապացույցը միմիայն մի տառ է (Բ), որ ջնջելով՝ կարող է Անանիան հանդիստ նստել իր եպիսկոպոսական աթոռի վրա և բավականանալ միայն Բենիամինին ուղարկելով. «Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց Տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ, որովք ստեղծ զնշանագիրս...»: Շեղագիր բառի Բ ձայնը պահանջում է, որ Բենիամինի հետ գտնե ուրիշ մեկն էլ օժանդակած լինի Մեսրոպին: Չի էլ կարելի կարծել, թե այստեղ Բ գրչադրական վրիպակ լինի, որովհետև նույնը հաստատում է նաև խորհնացուն ստրկորեն հետևող Կաղանկայտվացին, ասելով. «Ընթոք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս... լեզուին Գարգարացոց»: Բայց հաստատ է թվում, թե խորհնացին այս Բ-ով չէր ուզում ակնարկել Անանիային, քանի որ հակառակ պարագային պետք պիտի լինի ասել՝ «զոր անդանդաղ արձակեաց... Ընթեք Ը Անանիայի եպիսկոպոսաւ իւրով» և ոչ թե ի ձեռն, այն է «միջոցով»: Եթե Անանիայի միջոցով է ուղարկում, նշանակում է, թե Անանիան չի գնում: Որովք ձեռ արդարացնելու համար մնում է ընդունել, թե Մեսրոպի ու Բենիամինի գործակիցը Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսն էր. որովք հարաբերականը թեև շատ հեռու, բայց կարող է նաև այս անձը հարաբերել: Եվ անշուշտ այսպես է հասկացած նաև Կաղանկայտվացին, որի բառերը հետևյալներն են. «Եկեալ երանելին Մեսրոպ յԱղուանս՝ մեծավաստակ ընտիր անօթ Հոգւոյն Սրբոյ, առ հայրապետն մեր Երեմիա և թագաւորն Արաւիղէն, որոց կամաւ առեալ յանձն զվարդապետութիւն նորա որ ըստ շնորհելոյ նմա յաստուածուստ պարգևին՝ Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր ի ձեռն նորա հովիւ սուրբ, հաճեցան և ետուն զմանկունս ընտիրս յուսումն, և զԲենիամին թարգման կոչեալ ի Սիւնեաց, զոր Վասակ մանուկ ի ձեռն Անանիի եպիսկոպոսի արձակեաց: Եւ նորա եկեալ առ Մեսրոպ, Ընթոք ստեղծ զնշանագիրս» (Կաղանկայտվացի, Բ գ): Գրեթե այսպես է նաև Վարդան, որ իբրև Մեսրոպի ընկեր՝ միայն Բենիամինին է ձանաղում. «Եւ անցեալ յԱղուանս, ստեղծու և նոցա գիր ըստ նոցա լեզուին, ձեռօք Բենիամինի՝ որ՝ անտի աշակերտացաւ նմա» (Վարդան, էջ 51):

Ուրեմն Օրբելյանի ամբողջ պատմության հիմնաքարը հորենացու խոսքի մեջ հարաբերվալը լավ չորոշելն է. և այդ հիմնաքարի վրա է բարձրանում Անանիայի ամբողջ անգո գործունեությունը, որ գուցե Մեսրոպի ստվերին էլ արժանի չէ:

Մեզ նման չի մտածում զժախտաբար վենետիկի Մխիթարյան բանասեր Զ. Բ. Սարգիսյանը, որ, իբրև բացարձակ ճշմարտություն ընդունելով Օրբելյանի խոսքերը, չափազանց պակասեցնում է Մեսրոպի դերը և ընդհակառակը մեծացնում Անանիայի դերը Աղվանից լուսավորության գործում:

Մեսրոպը, ինչպես տեսանք, աղվաներեն տառերը հնարել էր Հունահայաստանում, էլ ուրեմն ի՞նչ պետք կար նորից հնարելու Աղվանքում: Այդ տառերը հնարելու համար իր օգնության էր կանչել աղվան Բենիամին քահանային, էլ ի՞նչ պետք ունի Սյունիցի Անանիային: Եվ ինչ դատարկ ու անբովանդակ խոսքեր են «տառերը... անոնց կենդանի բարբառներուն հարմարցնելու մասին Անանիայի պետք ունեցալ»:

Հիմնական մեծ պակասությունը, որ զբոսնում ենք Սարգիսյանի մոտ, այն է, որ նա Անանիային համարելով ոսկեդարյան հեղինակ և երեց թարգմանիչների կարգից, նրան է վերագրում երկու գրվածք, որոնք ոսկեդարյան հայերեն չեն: Ահավասիկ մի քանի օրինակ հետոսկեդարյան հայերենի.

Հենց սկզբից (էջ 1) «Յաղապս Յովհաննու... բացահայտելով... վասն որո՞յ պատճառի» ոսկեդարյան չեն:

էջ 2, տող 5 (ներքևից) փարթամութեամբ. էջ 3, տող 14 (ներքևից) ապացոյց և տող 12 բացատրել.

էջ 4, տող 3 և 9 հրաշս.

» 7 ահրաւնդակելի.

» 8 ահգեծանելի.

» 10 անփախելի.

» 9 (ներքևից) պարապնդել.

» 6 (ներքևից) առաքիչել.

և այսպես բազմաթիվ բառեր: Չեմ խոսում ոճերի, դարձվածքների և քերականական սխալների մասին:

## § 5

Մեսրոպ Աղվանիցից հեռանալով, միտք ունի անցնել Վրաստան, իր հիմնած զբաղողներին և իր հոտին այցելություն տալու համար: Աղվանքից Վրաստան երթալու կարճ ճանապարհը, եթե պետք էր Աղվանից երկրի հարավային սահմաններից անցնել, էր իհարկե Կուր գետի մյուս երեսը, որ ուղղակի հասնում էր Տփղիս. կամ եթե պետք կար երկրի ավելի հյուսիսային սահմաններից անցնել, պետք էր Շաքե Ոստանից (Նուխի) անցնել դեպի Կապիճան (Ջաբաթալա), այստեղից էլ դեպի Սղնախ ու Տփղիս: Բայց

Մեսրոպ ոչ առաջին ճանապարհը բռնեց և ոչ վերջինը, այլ կարոտ ժողովրդին ավելի հոգ տանելու համար, իջավ դեպի հարավ, և երևի Ուտի նահանգից անցնելով՝ դիմեց դեպի Գարդման: Գարդմանաձոր հասնելու վրա էր, և ահա Գարդման գավառի հուբս իշխանը դիմավորեց նրան, և աստվածասեր երկյուղածությամբ հյուրընկալություն ընծայելով Մեսրոպին, ինչպես և իր կառավարած երկիրը (Գարդման), նրա տրամադրության տակ դրավ: Կորյունի խոսքերից հայտնի չէ, թե Մեսրոպ հապաղե՞ց Գարդմանում և այս հապաղման ժամանակ ի՞նչ արավ: Բայց ի նկատի ունենալով իր գործունեության անսահման թափն ու եռանդը, անկարելի է չընդունել, թե Մեսրոպ Գարդմանում էլ մնաց զոնե մի փոքր ժամանակ, նույն երկրի կրոնական ու կրթական պահանջները լրացնելու համար: Խորհնացիին Գարդմանի քարոզությունը դնելով Բաղասականի քարոզությունից անմիջապես հետո (Կաղանկայտվացին էլ Սյունյաց քարոզությունից հետո՝ հտ. Բ գ), հետևյալ պատճառներն ու գործունեությունն է ընծայում Մեսրոպին: Երբ Մեսրոպ Բաղասականում զբաղված էր կուսակառուցական աղանդի մնացորդները ջնջելով, լսում է, թե նույն աղանդի վարդապետները ընկերներից մի քանիսը անցել են Գարդման. ուստի Գարդմանաձորով անցնելով, գալիս գտնում է նրանց և ուղիղ հավատին դարձնում. «Ինքն դառնայ (ի Բաղասական կողմանց) զԳարդմանայ ձորովն. զի և ի նմա լուա լինել յընկերաց նոցին աղանդոյն: Ձորս գտեալ, ած է և զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանայ, որում անուն էր Խուրս» (Խորենացի Գ Կ): Վերջին «հանդերձ վերստին ուղղութեամբ» ձևը մութ է, բայց ենթադրել է տալիս, թե Գարդմանի Խուրս իշխանն էլ հակված էր նույն կուսակառուցական աղանդին և Մեսրոպ իր քարոզությամբ վերադարձրեց ուղիղ հավատին: Վերջապես Խուրս իշխանը վայելելով Մեսրոպի քարոզության օգուտները, ուղեղի բեղավ նրան դեպի Վրաստան. «Առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ և ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, յուղարկէ զերանելին ուր և երթալոցն էր» (Կորյուն, էջ 20):

## § 6

Նույն ժամանակ Վրաստանում դեռ նոր թագավոր էր նստել Արձիլ. «Առ որով ժամանակաւ Արձիլ անուն թագաւորեալ Վրաց» (Կորյուն, էջ 20). «Առ որով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց» (Խորենացի Գ Կ): Ինչպես տեսնում ենք, թագավորի անունը մի քիչ շփոթ է. Կորյուն դնում է Արձիլ, Խորենացին Արձիլ, ուրիշ ձևազիր՝ Արշիլ: Սա նույն անձն է, որ Վրաց

պատմության մեջ կոչվում է Արշիլ և որի մասին խոսեցինք վերևում: Անունների տարբեր ձևի համար հետևյալ դիտողությունն եմ արել «Արարատ» հանդեսի 1898 թվականի էջ 314-ի ծանոթագրության մեջ. «Վրացերեն բառից երևում է, որ մեր ձևը սխալ է և այս սխալը առաջացել է մեր երկաթագիր 2 և 2 տառերի նմանությունից»: Կորյունի հնագույն բնագրում գրված էր ԱՐՁԻՂ, որ հորենացու մի ձեռագրում դարձավ ԱՐՁԻՂ, հետո ԱՐՁԻԼ, Կորյունի մի ուրիշ ձեռագրում ԱՐՁԻՂ, վերջապես հորենացու բոլորգիր ձեռագրում Արշիղ ձևն ստանալուց հետո, չ և շ բոլորգիր տառերի նմանության շփոթությամբ դարձավ Արշիղ:

Արշիլ թագավորը ջերմեռանդ և ուսումնասեր մարդ էր. հոգ տարավ ավելի ծաղկեցնելու Մեսրոպի ձեռքով վերանորոգված քարոզչությունն ու նրա միջոցով հիմնված կրթական գործը. «որոշ առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն» (Կորյուն, էջ 20): Երբ Մեսրոպ եկավ Վրաստան, նորանոր քարոզչություններ անելու նպատակ չունեի, այլ այցելություն տալ իր հիմնած դպրոցներին և աշակերտներին, հորդոր կարդալ նրանց ու քաջալերել ուսման մեջ: Այս պատճառով ման եկավ ամբողջ երկիրը, ուր որ դպրոցներ ու աշակերտներ էր կարգել. «Եւ նորա շրջեալ զամենայն աշակերտօք, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն»:

### § 7

Մեսրոպ դեռ բուն Վրաստանում էր, երբ Գուգարաց նահանգի Տաշրաց գավառի իշխանը՝ Աշուշա, հրավեր ուղարկեց Մեսրոպին՝ գալ նաև իր իշխանության տակ գտնված բաժինը վարդապետելու: Այս իշխանը, որի անունը Կաղանկայտվացին (Բ գ) դնում է Հաշտուշտ և որին «այր պատուական և աստուածասէր» ածականներն է տալիս Կորյուն, Հայոց շորս նշանավոր իշխաններից մեկն էր և կոչվում էր «բղեաշխ Գուգարացուց» կամ «բղեաշխ Վրաց»: Մեսրոպ, միշտ պատրաստ դիմելու այնտեղ, ուր աշ-

խատանքն է կանչում, ընդունեց հրավերը, անցավ Գուգարաց նահանգը՝ Տաշիր Աշուշա թե՛ իր անձը և թե՛ իր ամբողջ գավառը Մեսրոպին հանձնեց. «ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն զաւառովն իւրով»: Իսկ Մեսրոպ այստեղ էլ ընդարձակ շափով ուսում և քրիստոնեական վարդապետություն տարածելուց հետո, գավառը հանձնեց Վրաստանի Սամվել եպիսկոպոսի խնամարկության և ինքը դարձավ դեպի Մեծ Հայք: «Եւ նորա ամենասպիւռ վարդապետութիւնն, ոչինչ պակասութեամբ՝ քան զայլոցն զաւառաց անցուցեալ» (Կորյուն), կամ նույնիսկ ավելի քան բոլոր մյուսները. «ուր երթեալ լաւագոյնս վարդապետեաց, և հաստատագոյնս քան զամենայն աշակերտեալսն» (հորենացի Գ Կ):

Մեսրոպ եկավ Վաղարշապատ, ողջուն տվավ Սահակին ու ամենքին, պատմեց նրանց իր նոր գործերը, «որք իբրև լուսն, առաւել զհանային զպարգևացն Աստուծոյ»:

### ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Մեսրոպ Վաղարշապատում իսկույն անցնում է Աղվանքի Չոդա մայրաքաղաքը. Աղվանից Արսիլան քագավոր և Երեմիա կաթողիկոսը սիրով ընդունում են նրան. աշակերտներ հավաքեցին, դպրոցներ բաց արին և հիմք դրին աղվաներեն գրականությանը:— 2. Մեսրոպ գնաց Բաղասական աշխարհը (Հյուսիսային Կովկաս) և Մուշեղ եպիսկոպոսի հետ նրանց մեջ էլ փառագեց:— 3. Խորենացու տված սխալ տեղեկությունները Աղվանից փառագության առթիվ:— 4. Օրբելյանի նոխարանությունները:— 5. Վրաստան այցելելու համար Աղվանքից մեկնելով, Մեսրոպ նախ մտավ Գարդման, հետո անցավ Վրաստան:— 6. Նոր էր գահ բարձրացել Արձյաղ (իսկական էր ԱՐՁԻՂ), որի օգնությամբ Մեսրոպ ման եկավ ամբողջ երկիրը՝ կրթության գործը փառաբանելու համար:— 7. Գուգարաց Աշուշա Բղեշխի հրավերով Մեսրոպ գնաց Տաշիր, այստեղ էլ փառագեց և երկիրը հանձնեց Վրաց Սամվել եպիսկոպոսի խնամարկությանը:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

## ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

### § 1

Ինչպես Մեսրոպի աշխարհական կյանքի և իր գործունեության առաջին մասի վրա եղած տեղեկությունները սակավաթիվ են, սակավաթիվ են նույնպես գրերի գլուխից և գրական շարժման սկզբնավորությունից հետո իր վերջին օրերի մասին եղած տեղեկու-

թյունները: Սրա համար պիտի բավականանանք Կորյունի տված կարճատև և ընդհանուր խոսքերով ու Մովսես Կաղանկայտվացու անվստահելի տեղեկություններով:

Կորյունը պատմում է, թե Սահակ և Մեսրոպ երկրում այն երևելի շարժումը գլուխ բերելուց հետո, իրենց անձը տվին ուսում-

նասիրության, իրենց ամբողջ ժամանակը, գիշեր ու ցերեկ, նրանք հատկացրել էին Ս. Գրեբերի ընթերցանության, և սրանով բարի օրինակ էին հանդիսանում իրենց աշակերտներին ու բոլոր մերձավորներին. «Եւ այնպէս զամենայն ժամանակս իւրեանց՝ ընթերցութեամբ Գրոց ծախէին հարբն՝ զտիւ և զգիշեր, և նովիմր ծաղկեալք և շահաւտեալք՝ օրինակ բարեաց ուսումնասէր առնութեալայից լինէին. մանաւանդ զի ունէին պատուիրանս. զգուշացուցիչս յաստուածակարգ պատգամաւորացն, յորոց առաջինն հրամայէ, թէ Յօդէնս Տեառն խորհնացիս ի տուէ և ի գիշերի. և երկրորդն հանգոյն պատուիրէ թէ Մի՛տ գիր ընթերցութեան միսթարութեան վարդապետութեան, մի՛ անփոյթ զշնորհացդ որ ի քեզ են. յայդ խորհեա՛ և ի գոյն յամենայն. զայդ եթէ առնիցես և՛ զանձն ապրեցուցես, և՛ զայնոսիկ որ քեզն լսիցես» (Կորյուն, էջ 21):

Այս ուսումնասիրությանց հետ զուգընթաց ընթանում էին նաև նորանոր թարգմանություններ, որոնցով երկուհայերը նորածիլ հայ գրականությունը ճոխացնել էին ուղում: Կորյունն ասում է Մեսրոպի համար, թե գրեց մի խումբ ճառեր, որոնց մեջ հատկապես հոգ էր տարել լեզվի պարզության, ժողովրդին ալիւի դուրամատչիլ դարձնելու համար: Այս աշխատությանց մասին ալիւի մանրամասն խոսել վերապահելով առանձին գլխի, անցնենք շարունակելու Մեսրոպի վերջին օրերի կյանքը:

Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհները լուսավորելուց հետո, Մեսրոպ իր գրական գործունեությունը վերջացած չհամարեց, այլ ալիւի եռանդով այցելություններ էր անում միշտ ժողովրդին, աշակերտներին և իր հիմնած դպրոցներին, մոտիկից հսկելու համար նրանց կացության վրա, ցույց տալու նրանց թերությունները և քաջալերելու արժանավորություններն ու առավելությունները: Ամառ և ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, ասում է Կորյուն, անվեհեր ու անդանդաղ քարոզությանը պարապեց, թագավորների, իշխանների, հեթանոսների և հակառակորդների առաջ Քրիստոսի անունը քարոզեց, ամենքի սիրտը հողեր եռանդով լցրեց, շատ բանտարկյալների ու կալանավորների ազատեց, շատ նեղյալների բռնավորների ձեռքից խլեց, շատ սգավորների ու հուսահատների աստվածային հույսով մխիթարեց, շատ անիրավ մուրհակներ պատռեց և առհասարակ ամենքի սրտում ճշմարիտ հավատը զորացրեց. «Եւ այնպէս զամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, զամառն և զձմեռն, զտիւ և զգիշեր՝ անվեհեր և առանց յապաղելոյ իսկ, իւրով աւետարա-

նական և ողջապատում զնացիւքն՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց, և ամենայն հեթանոսաց և անընդդիմակաց ի հակառակորդաց՝ զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին: Եւ զամենայն ոգի քրիստոսազգեստ և հոգեղէն վառեաց, և բազում բանդականաց և կալանաւորաց և տագնապելոց և բռնաւորաց թողութիւն արարեալ՝ կորզեալ զնոսա ահաւոր զօրութեամբն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակս անիրաւութեան պատառեաց, և բազում սգաւորաց և կարճամտելոց՝ մխիթարական վարդապետութեամբն զակնկալ յուսոյն ըստ յայտնութեան փառաց մեծին Աստուծոյ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նօթեաց. և զամենայն միանգամայն յաստուածապաշտութեան պայման անդ փոխեաց» (Կորյուն, էջ 22):

## § 2

Մեսրոպ հոգ տարավ նույնպես ճգնավորական կյանքը զորացնելու, որ ինչպես տեսանք վերը, անմիտ մենակեցությունից հետո՝ ուսումնական ինքնակրթական նպատակներ ունեւր այն ժամանակ: Հաստատեց վանականների բազմաթիւ խմբեր՝ գլուղերում և անապատներում, դաշտերում և լեռներում, անձավներում և քարայրներում: Ինքը շատ անգամ անձնապես օրինակ տալ ուղեւորով այս վանականներին, մենաստաններից իր հետ էր առնում մի քանի աշակերտների և նրանց հետ լեռների քարայրները քաշվելով՝ ճգնության էր տալիս իր անձը նրանց հետ. «Զորս ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով մարմնովն իսկ օրինակ ցուցեալ, առեալ զմամնս յաշակերտաց յիւրաքանչիւր մենաստանացն, և երթեալ լեռնակեաց սորամուտ ծակախիթ եղեալ, զառօթական զկերակուրն խոտաբուտ ճաշակօքն վճարէին. այնպէս վշտակեաց տկարութեան զանձն տային: Մանաւանդ որոց հայեցեալ ի մխիթարութիւն առաքելական բանիցն, թէ Յորժամ տկար եմ վասն Քրիստոսի, յայնժամ զօրացեալ լինիմ. և թէ Լաւ ևս լիցի պարծել տկարութեամբս, զի բնակեացէ յիս զօրութիւնն Քրիստոսի» (Կորյուն, էջ 22):

Կորյունը նկարագրում է նաև այն կյանքը, որ Մեսրոպ իր աշակերտների հետ անց էր կացնում քարայրներում՝ ճգնավորության ժամանակ: Չկար այնտեղ, ասում է, գինիով արբեցություն, այլ հոգու առավելություն. նրանք իրենց սիրտը պատրաստում էին հոգեւոր երգերով՝ Աստուծո փառքի և գովության համար. հոգեշահ գրքեր էին կարդում այնտեղ՝ այս ընթերցումներով իրենց հոգին կրթելու համար: Մեծ ուսուցիչը քաջալերում և հորդորում էր իր աշակերտներին ալիւի և

ավելի առաջադիմության համար: Եռույն էր ամենքի հոգին աստվածային պաշտամունքով և աղերսալիք աղոթքներ էին բարձրանում միշտ առ Աստված՝ ամենքի բարօրությունը խնդրելու համար: «Անդ էր այնուհետև շարժվում գինուով, այլ առաւելու հոգւով, և պատրաստել զսիրտս երգօք հոգւորօք, ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ: Անդ աղօթք աղերսալիք, և խնդրածը հաշտեցուցիչք վասն ամենեցուն կենաց՝ առ մարդասէրն Աստուած» (Կորյուն, էջ 23):

Այսպես էին անց կացնում Մեսրոպ և իր աշակերտները իրենց ճգնական կյանքը՝ մշտական աղոթքի, ընթերցանության և ուսման մեջ. նրանք այդ անապատներում մնում էին մինչև որ այն կողմի եկեղեցիների երեցներից հրավեր էին ստանում կարևոր մի գործի համար օգնության հասնելու: Այն ժամանակ Մեսրոպ իր գործակից աշակերտների հետ անմիջապես թողնում էր անապատը և հասնելով այնտեղ՝ ուր կանչված էր, կատարում էր խնդրված գործը, և իր հորդառատ քարոզությամբ ամենքի սրտի մեջ բխում էր աստվածային վարդապետության շնորհները: Այսպես ապրեց Մեսրոպ իր ամբողջ կյանքը՝ իր երկրի և իր աշակերտների համար, իր ժողովրդի և գիտության համար, օրինակ ունենալով Հիսուսին, որ քարոզում էր և սովորեցնում, բայց իր քարոզածները առաջին անգամ իր անձամբ էր կատարում. «Քանզի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք՝ զանձանց առաքինութիւնս՝ կանոն աշակերտելոցն դնել, մանաւանդ յուշ առնելով զտէրունականն՝ զմիոյ միայնոյ իմաստնոյն Աստուծոյ. քանզի սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել...» (Կորյուն, էջ 23):

### § 3

Մովսես Կաղանկատվացի պատմագիրը (Ա ի է) պատմում է, թե Մեսրոպ Աղվանից քարոզությունից հետո, այսինքն իր գործունեության այս վերջին շրջանում, Երուսաղեմ ուխտի գնաց և վերադարձին եկավ Ուտյաց և Աղվանից կողմերը քարոզելու: Որքան էլ անվավեր լինի այս պատմությունը, այնուամենայնիվ կարող է գոնե մասամբ ճշմարտություն պարունակել, ուստի հարկավոր ենք համարում Կաղանկատվացու հիշյալ պատմությունը թարգմանությամբ դնել այստեղ: Աղվանից Գրիգորիս կաթողիկոսի նահատակությունից հետո, Արևելքի բարբարոս ցեղերը նորից ընկան կռապաշտության մեջ, և ասորուշանների ուխտ կատարելով՝ հալածանք հանեցին քրիստոնեության դեմ: Նախկին վարդապետներից մեկը, որ Սուրբ Հոգու շնորհիվ երեք ազգերի՝ Հայոց, Աղվանից և Վրաց գրեթե հնարեց, և նրանից հետո Ս.

Երուսաղեմ ուխտի գնաց, իր աշակերտների հետ այնտեղից դարձած ժամանակ, իր հետ բերավ արծաթեղեն ոսկեհյուս մի խաչ, որի մեջ ագուցված էր նաև Քրիստոսի խաչից մի մաս: Հայաստանից անցնելով՝ ճանապարհ ընկավ նա դեպի արևելյան սահմանները՝ Ուտի գավառը. եկավ բնակվեց Գիս կոչված տեղի մոտ, ճախճախուս և լոռաբույս ճահիճներում: Այնտեղ նորոգելով քրիստոնեության հավատը՝ ամուր հիմքերի վրա դրավ. Աղվատարանի քարոզությունը տարածեց Ուտիացոց, Աղվանից, Կինաց, Կասպից աշխարհներում, Չոդա դուռը և ուրիշ բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին իբրև գերի բերել և բնակեցրել էր Կովկաս լեռների շուրջը. Գարգարների և Կամիճիկ ձեփթաղների հավատի բերելով՝ սովորեցրեց աստվածաշնորհության կարգը, որ վաղուց արդեն սովորած ու մոռացած էին: Եվ այս խոթադուռ լեռնականներին քարոզիչ և առաջյալ դառնալով՝ ծանոթացրեց նրանց իրենց՝ լեզվով գրականության: Այստեղից դարձավ եկավ բնակվեց ճահիճներում, դժբնդակ իշխանների սպառնալիքից ծածկվելու համար: Այնտեղ անտառներում պահվելով՝ օրեցօր զորացնում էր Աստուծո եկեղեցիները: Երուսով մոլորության ոգին գրգռեց զազանացած բռնակալների միտքը, որոնք զայրագնած աշխատում էին գտնել և սպանել նրան: Սակայն երանելին Մաշտոց՝ Սուրբ Հոգուց ազդվելով, փութաց մի փոս փորեց ինչպես հարկն էր, և այդ գետնափոր տեղը դնելով աստվածային զանձը՝ այն է տերունական խաչը, ծածկեց այնտեղ: Այնուհետև իր հավատարիմ և իրեն նման աշակերտները միասին աղոթքի և խնդրվածքի ապավինելով՝ փոխադարձ կամքով երկու խմբի բաժանվեցին. առաջին խմբի մի մասը գավառները գնաց, իսկ մյուս մասը դիմեց զանազան աշխարհներ քրիստոնեությունը քարոզելու: Իսկ մյուս խումբը խաչի գտնված տեղում քիչ ժամանակ հետո մարտիրոսական պսակ ընդունեց. նրանց նահատակության տեղի վրա լուսեղեն նշաններ և հրաշքներ տեղի ունեցան, որ շատ անգամ տեսնելով անհավատները և հասկանալով, թե մեծ Աստուծո նշանն է այն, բոլորն էլ հավատում ու մկրտվում էին: Նորահավատներից մեկը, որ շատ անգամ տեսել էր այն նշանը, խաչի գետնափոր կայանի վրա, հողե քառակուսի մի մատուռ շինեց և տախտակապատ մի տապան պատրաստելով՝ նրանց նշխարները այնտեղ ամփոփեց. ամեն տարի էլ ուխտի գնալով՝ կատարում էր նրանց հիշատակը. շատերը նույն տեղում բժշկություն էին գրտնում: Հավատացյալները հաստատվելով այս տեղերում, հետզհետե շատացան. և նախ

հիմք դնելով խաչի գտնված տեղը, եկեղեցի կանգնեցին. այդ տեղը առաջ կոչվում էր Հին եկեղեցի, իսկ այժմ Գիս է կոչվում: Շատ ժամանակ հետո, Առանշահիկ տոհմից Վարազպետի ձեռքով վեհադպի մի իշխան ուղեւնալով նորոգել Հին եկեղեցին, շկարողացավ բանդել զմբեթի աղյուսաշար պատերը, որովհետեւ այնտեղ էին բնակվում տերունական խաչն ու նահատակների նշխարները»:

#### § 4

Կաղանկայովացին հաջորդ ի՞նչ, ի՞նչ և ի գլուխներով պատմում է, թե ո՞վ եղավ Մաշտոցի հաջորդը, ի՞նչպես Ռոսմոսոբյան թագավորը արշավեց Ուտյաց վրա և կոտորեց Մեսրոպի աշակերտներին, ի՞նչպես Թեոփիլոս զորավարը հավատաց և նահատակվեց: Այս բոլորը տալիս է ինչ-ինչ տեղեկություններ նրա մասին, ուստի հարմար ենք համարում ի՞նչ գլուխն էլ թարգմանել, իսկ մյուս երկու գլուխների նյութը ամփոփելով ներկայացնել այստեղ:

«Սուրբ Մաշտոցից հետո քիչ ժամանակ անցած, իր այն աշակերտները, որ գտնվում էին Աղվանից կողմերում, Սուրբ Հոգու ազդմամբ միատեղ հավաքվելով ու խորհրդողակեցելով՝ աշխատեցին մի լավ արդյունքի հասնել: «Ի՞նչ պիտի անենք մենք, ասացին, երբ նա, որ մեր լուսավորության պատճառն էր, վախճանվեց. և ահա մենք իրանից որք մնացինք. եկե՛ք, եղբայրներ, գնանք Երուսաղեմ աստվածային քաղաքը և մեզ առաջնորդ խնդրենք, որովհետեւ այս արևելյան երկրի առաջին լուսավորությունը Սուրբ Նիզիշի միջոցով՝ Երուսաղեմից է սկսած»: Այն ժամանակ նրանք պատրաստվեցին, երեք խմբի բաժանվեցին և Աղվանից կողմերից դուրս գալով՝ դիմեցին դեպի Ասորեստանի սահմանները, և հետո Երուսաղեմ հասան, ուր մտնելով աստվածաբանակ եկեղեցին, երկրպագեցին ամենակեցույց Կենաց փայտին: Այնտեղ հանդիպեցին հոգեզվարձ աստվածազարդ հայրապետին, ողջունելով իրենց եկեղեցուն և նրանցից ընդունվեցին խոնարհ սիրով: Սուրբ Մաշտոցի ջանքն ու աշխատանքը բովանդակ պատմեցին սուրբ հայրապետին, թե ի՞նչպիսի հրաշքներով բարբարոսները դարձի եկան: Որ նրանք լսելով, մեծ ուրախությամբ ընդունեցին, շատ խնամք ու մեծարանք ցույց տվին. այնտեղ մնացին շատ օրեր և իրենց կողմը դարձրին երեք աստվածասեր քահանաների, որոնցից առաջինն էր Աթանասիոս. ազապական խոսքերով համոզեցին նրանց գալ իրենց հետ, որպեսզի իրենց երկրում առաջնորդ նստեցնեն: Նրանք երկրպագություն և ուխտ կատարելով, երանավետ համբույրով ողջունեցին սուրբ պատրիարքի

ոտները և նրա հրամանով ճանապարհ ընկելով, մշտական ուրախությամբ հետ դարձան ոսկեղեն և արծաթեղեն սպասներով և աստվածային բոլոր սրբություններից շատ նշխարներով, քահանաների հետ: Քառասնորդաց պատի յոթերորդ շաբթում, Ջատկին եկան հասան Արցախի անտառուտ երկիրը՝ Մեծ Կուենից գավառը: Ճանապարհի կիրճերում երկու խմբի բաժանվելով, մի խումբը մնաց Աստեղ բլրի հյուսիսային կողմը, իսկ երկրորդ խումբը Տրտուական (Թարթառ) գետից այն կողմ անցնելով, բնակվեց մայրապատ հովտի հարավային կողմը՝ Չղախ կոչված պտուղիում, որովհետեւ ուխտ էին արել Սուրբ Ջատիկը այնտեղ տննելու (գլուխ ի՞նչ):

Նույն ժամանակները Ռոսմոսոբյան թագավորը իր զորքերով, Թորելական գնդով և Հոնաց բանակով անցնում է Կուր գետը և հարավ է արշավում՝ Հայոց, Վրաց և Աղվանից վրա: Մի խումբ էլ գալիս է Մեծ Կուենք, կոտորում է Մեսրոպի հիշյալ աշակերտներին, որոնք Երուսաղեմից առաջնորդներ էին բերել: Ջորավարի ձեռքն է ընկնում Թագուհի անունով ուտեացի մի գեղեցկուհի, որին զորապետը ուրացնելով կին առնել էր ուզում: Բայց նա Հովսիսիմի նման դիմադրելով, վերջապես նահատակվում է, որի վրա լույս ծագելով, զորապետը հավատում է և մկրտվում (գլուխ ի՞նչ): Ռոսմոսոբյան թագավորը վրա է հասնում և երկար համոզելուց հետո, նահատակել է տալիս զորավարին՝ 30 զինվորներով, 2 որդիներով և նրանց հետևող գնդով (գլուխ ի՞նչ):

#### § 5

Կաղանկայովացու երկրորդ հատորում (գլուխ ի՞նչ, 1, 1Ա և 1Գ) պատմվում է Իսրայել ճգնավորի տեսիլքը, որով հայտնվում են Մեսրոպի աշակերտների բերած մասունքները Չղախում. այս առթիվ եպիսկոպոսները թուղթ են գրում Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսին և Ջվանշիր իշխանին, սրանց հրամանով Սուրբ Խաչը Պերժապատ մայրաքաղաքն են տանում: Այնտեղ Ուխտանես և Ջվանշիր երկրպագելով նրան, թույլ են տալիս վերադարձնել իր վանքը: Մի տարի հետո, նույն Իսրայելը ցանկություն է ունենում գտնելու նաև Մեսրոպի խաչը. «զազդումն ցանկութեան յո՞ժ ունէր սուրբ երէցն խնդրել զփափագելի խաչն՝ զծածկեալն սրբոյն Մաշտոցի ի Գիս անուանեալ գիւղն, որ յՈւտի գաւառի»: Վերջապես իր հետ առնելով կրօնավոր մի եղբայր, գնում է Հին եկեղեցին և փորելով գտնում է Մեսրոպի խաչը, «որ ունէր առհասարակ հայ, հոռոմ և ասորի գիր և ցուցանէր ի նմա գոլ զմասն կենդանարմատ փայտին».

և կայր անդ նշանն Քրիստոսի արծաթաձուլ գեղազանեալ ոսկիաղօտ տեսակաւ, որ յաւստի խաչին Քրիստոսին: Լուրը հռչակվում է, լսում են Նղիազար հայրապետն ու Ջվանշիրը, հրամայում են իրենց բերել այդ խաչը՝ նրանք տանում են. Նղիազար և Ջվանշիր «աւան յայտնի զնորոգափայլ խաչն Քրիստոսի տեսանէին, որ Սրբոյ Մաշտոցի իւր իսկ ձեռացն լեալ էր, որով դարձուցանէր զաշխարհս Աղուանից ի կոոցն մոլորութենէ լուսածնութեամբ ասազանին շնորհաց» և երկրպագում են նրան: Հետո խմբով գնում են Գիս և օծում խաչն ու եկեղեցին: Նղիազար Մեսրոպի խաչի մեջ եղած Կենաց փայտից մի մասը հանում է և 120 դահեկանի ոսկու մեջ պատշաճելով, կանգնեցնում է Գիսի եկեղեցում:

### § 6

Գիսի խաչից հետո նշանավոր է նաև Գագա Ս. Սարգսի խաչը, որ Պարսկաստանից է բխում և Մեսրոպին վերագրվում: Ահա ինչ որ գտնում ենք այս մասին մեր հին մատենագրութեան մեջ:

Առաջին տեղեկությունը տալիս է «Յայսմաւուրք»-ը (Արաբ իԳ—հունվարի 31), հետևյալ ձևով.— Ս. Սարգիսը Պարսկաստանում Մազանդարանի մեջ նահատակվելուց հետո, թաղվել է Համիան քաղաքում. «Եւ յետոյ եկեալ մեծ վարդապետն Հայոց Ս. Մեսրոպ, և առեալ զսուրբ մարմինն Սարգսի և տարաւ ի յոտն Արագածու և եղ պատուով ի Յուշի (կամ ի յՈւշի), մօտ ի գիւղաքաղաքն Կարբի, և արար զտեղին վանք հռչակաւոր, որ է մինչև ցայսօր Եւ առեալ ատամն մի յատամանց Սրբոյն Սարգսի և տարեալ ի Վրաց տուն ի դաշտն Գագայ, եղ ի մէջ փայտեայ խաչի. և օծեալ զխաչն՝ կանգնեաց ի վերայ զազաթան բլրին Գագայ, որ կոչի մինչև ցայսօր Գագայ Սուրբ Սարգիս և առնէ մեծամեծ նշանս և սքանչելիս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»:— Այս Ուշիի վանքի մասին տեղեկություն է տալիս նաև Առաքել Դավրիժեցի (տպ. 1884, գլուխ ԻԶ, էջ 270—271). հետևյալ բառերով. «Այսպէս և վանքն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին՝ որ է ի գիւղն Ուշի, շինեալն ի Սրբոյն Մեսրոպայ մեծ վարդապետէն մերոյ որ և սա մերձ է ի գիւղն Կարբի, որ ի ստորոտս Արագած լեռին...»: Այնուհետև պատմում է նույն վանքի նորոգումը Փիլիպոս կաթողիկոսի աշակերտ Ոսկան վարդապետ Երեանցու ձեռքով:

<sup>1</sup> Բնագիրը կազմել եմ Քալբրիզում գտնված երեք ձեռագիր «Յայսմաւուրք»-ների և տպագրի համեմատությամբ: Ձեռագրերն են՝ № 47, էջ 279, № 48, էջ 360 և № 49, էջ 283:

Երկրորդ տեղեկությունը տալիս է Վարդան պատմիչը (Վենետիկ, 1862, գլուխ 26, էջ 145). «Գագ, անուանի բերդ և գաւառ ի Գագկայ թագաւորէ շինեալ, ուր կայ հռչակաւոր և սուրբ ուխտն խաչ և եկեղեցի յանուն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետէն և թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի գլուխս Գագայ, և հայի ի դաշտն լայնանիստ և երկայնատարած»:

Երրորդ տեղեկությունն ունի Կիրակոս Գանձակեցին (գլուխ ԻԲ, էջ 134). «Էր ի Գագն խաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն յեղեալս, ամանաւոր առ գերիս. զի որք ապաւինէին ի նա բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ Սարգիս բանայր զդրոնս բանտից, և արգելոցն լուծանէր զերկաթս, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսչեամբ ի տեղիս իրեանց. և համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս. զոր կանգնեալ ասեն զնա Սրբոյն Մեսրոբայ վարդապետին մերոյ»:

Վերջապես չորրորդ՝ մի փոքր տեղեկություն էլ գտնում ենք Ս. Սարգսի շարականի մեջ. «Խաչաշարչար սուրբ դիտապետ նշանագործ անուամբ ի խաչ և յեկեղեցի, առաւել պայծառ ի գլուխս Գագայ, ի գագաթան տեղուոյն օրհնեալ Սրբոյն Մեսրոպայ»:

Սրա նման մի փոքրիկ տեղեկություն էլ տալիս է Մաղաքիա արեղան (հրտ. Պատկանչան, էջ 34). «Երթեալ ի Գագ առ տունահաս Ս. Սարգիսն, զոր օրհնեաց երանելի և սուրբ վարդապետն Մեսրոպ»:

Ավելորդ եմ համարում պատմել թուրքերի արշավանքները Գագա խաչի վրա և խաչի ազատումը հրաշքով, ինչպես պատմում են Սամվել Անեցին, էջ 138 և Վարդան պատմիչը (579=1130 թ.), էջ 123:

### Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Մեսրոպը շարունակում է իր գրական և ուսուցչական գործունեությունը:— 2. Իր աշակերտների հետ հաճախ ճգնական կյանք է վարում:— 3. Կաղանկայտացին մի սուտ պատմություն ունի, որ իբր քե այդ ժամանակ Մեսրոպը գնացել է Երուսաղեմ, հետը բերել Սուրբ Խաչը, բնակվել Գիսի հանքիմենքում և մոռացված ֆրիստոնեությունը նորագել մինչև Հյուսիսային Կովկաս և մինչև Հեփթաղները:— 4. Մեսրոպի մահից հետո իր աշակերտները գնում են Երուսաղեմ և իրենց համար առաջնորդներ բերում. Հյուսիսի քաղաքները համատակում է բոլորին:— 5. Եւրայել ճգնավորը գտնում է Մեսրոպի խաչը Գիսում:— 6. Մի այսպիսի խաչ էլ Մեսրոպը կանգնեցրել է Գագում՝ Ս. Սարգսի անունով:

(Շարունակելի)